

INTRODUCCIÓ

El present treball s'ocupa de les transformacions urbanes i polítiques de la ciutat de Castelló des de la mort de Ferran VII, al 1833, quan s'acaba l'Antic Règim, fins l'exili de la Reina Isabel II, al 1868, que dona pas al Sexenni Democràtic.

El nostre propòsit es fer un breu estudi urbà de l'època i dels personatges que exercien el poder municipal a la ciutat de Castelló de la Plana, amb una de les principals tasques que portaren endavant: l'economia municipal.

Com és sabut, l'Espanya isabelina és una època de canvis polítics i socials molt importants. Ens deixa un llegat polític transcendent com és el desmantellament de l'Antic Règim i la consumació de la revolució burgesa.

Açò significa, per una part, la liberalització de l'economia que dona lloc a un nou model de producció, encara que amb residus de l'Antic Règim, i la transformació del règim jurídic de la propietat de la terra mitjançant l'abolició dels senyorios, la desvotació de les majoralies i la desamortització de la propietat eclesiàstica.

D'altra banda, s'oposa la substitució de l'Antic Règim per una monarquia constitucional i parlamentària i una administració moderna, centralitzada i uniformitzada.

D'aquesta manera, en paraules de Ferran Ferrer, "Espanya pudo hacer su revolución y ordenar, con concesiones y sacrificios, la nueva sociedad" (1981, p. 10).

Així, les tendències liberals que havien guaitat amb anterioritat d'unes breus atapes d'existència, com les Corts de Cadix i el Trienni Liberal, der però esdevé un règim liberal oligàrquic i censitari.

Amb aquesta substitució de l'Antic Règim per un altre nou i liberal i amb la consumació de la revolució burgesa, Espanya s'incorpora als nous corrents polítics que existeixen a Europa.

MARIA AMPARO VALLS

UNIVERSITAT JAUME I

*Creixement urbà i política municipal
a Castelló en l'època isabelina*

«ESTUDIS CASTELLONENCS»

Nº 10 2003-2005, pp. 43-66

INTRODUCCIÓ

El present treball s'ocupa de les transformacions urbanes i polítiques de la ciutat de Castelló des de la mort de Ferran VII, al 1833, quan s'acaba l'Antic Règim, fins l'exili de la Reina Isabel II, al 1868, que dona pas al Sexenni Democràtic.

El nostre propòsit es fer un breu estudi urbà de l'època i dels personatges que exercien el poder municipal a la ciutat de Castelló de la Plana, amb una de les principals tasques que portaren endavant: l'economia municipal.

Com és sabut, l'Espanya isabelina és una època de canvis polítics i socials molt importants. Ens deixa un llegat polític transcendent com és el desmantellament de l'Antic Règim i la consumació de la revolució burgesa.

Açò significa, per una part, la liberalització de l'economia que dona llum a un nou model de producció, encara que amb residus de l'Antic Règim, i la transformació del règim jurídic de la propietat de la terra mitjançant l'abolició dels senyorius, la desvinculació de les majoralies i la desamortització de la propietat eclesiàstica.

D'altra banda, suposa la substitució de la monarquia absoluta de l'Antic Règim per una monarquia constitucional i parlamentària i la implantació d'una administració moderna, centralitzada i uniformitzada.

D'aquesta manera, en paraules de Francisco Tomás i Valiente, "la burguesía pudo hacer su revolución y ordenar, con concesiones a otros grupos sociales procedentes del Antiguo Régimen, a su conveniencia, la nueva sociedad".(1981, p 189)

Així, les tendències liberals que havien gaudit amb anterioritat d'unes breus etapes d'existència, com les Corts de Cadis i el Trienni Liberal, es consoliden ara en el poder però esdevé un règim liberal oligàrquic i censitari.

Amb aquesta substitució de l'Antic Règim per un altre nou i liberal i amb la consumació de la revolució burgesa, Espanya s'incorpora als nous corrents polítics que existeixen a Europa.

I. TRANSFORMACIÓ DE LA CIUTAT

EL PAPER DE LES CIUTATS EN EL PERÍODE CONTEMPORANI

Les ciutats jugen un paper transcendent i un excepcional protagonisme en la història contemporània d'Espanya perquè en el seu espai es prouixen els esdeveniments polítics que serveixen de pauta a la societat¹.

És en les ciutats on té lloc la revolució política, el procés revolucionari que liquida l'Antic Règim i implanta l'Estat liberal. Els pronunciaments del segle XIX no són exclusivament militars, sinó que és fonamental el protagonisme dels ciutadans, tant de la burgesia com les capes populars amb la intervenció de les milícies ciutadanes².

Així mateix, la ciutat ha constituït un producte final de les classes dirigents que creen un hàbitat ajustat a les seues pretensions; però al mateix temps un producte de les classes populars, escenari de mobilitzacions socials que acaben influïnt en la conformació urbana en major mida que la burgesia que ha dissenyat el model. Les accions complementàries dels dos sectors tenen impacte transformador i creen urbanisme³.

Però no només es deu considerar la ciutat com un resultat de l'actuació de la burgesia i les capes populars, sinó que considerada com a subjecte històric autònom, crea un sistema de valors diferents dels del grup dominant que la dirigeix i dels altres grups socials que hi habiten, resultant un sistema de valors diferenciat⁴.

El creixement demogràfic en sí constitueix un factor que obliga en la primera meitat del segle XIX a ampliar l'espai urbà i a dissenyar els serveis que, més tard en la segona meitat del segle implantarà la burgesia, a més d'emprendre la remodelació de la ciutat.

No solament el creixement demogràfic es el que obliga a urbanitzar les ciutats, sinó que el model burgès moderat de ciutat neta, ordenada, jerarquitzada i laboriosa provoca una resposta assistencial de part de les classes dirigents per fer front als riscos que suposa l'existència de pobres, emigrants, jornalers, ... que posen en perill aquest model de ciutat burgesa; per la qual cosa l'assistència resultant es generadora de processos urbanitzadors. Per tant els factors que intervenen en la transformació de les ciutats són, entre d'altres, una determinada política social, unes institucions assistencials i uns conceptes de família, ordre, serveis socials, sanitat, educació, abastiment, caritat, policia, divertiment, oci, etc⁵.

En efecte, la beneficència del segle XIX té un fort impacte urbanitzador. Els canvis polítics donen lloc a què les institucions benèfiques deixen de ser depenents de l'església i passen a ser controlades pel poder civil a través de les Juntes de Beneficència. Davant l'empobriment que comportava la proletarització de la societat, l'Ajuntament i la Diputació recorren a la beneficència i obres públiques, assumint la tasca que abans exercia el clergat amb les rendes de les terres. Al nacionalitzar les rendes de l'església es nacionalitza també la beneficència com a servei públic⁶.

1. Vegeu la comunicació de Castro, C. i Moreno Luzón, J. "El gobierno de la ciudad" dins Bonamusa, F. i Serrallonga, J (eds.), *La sociedad urbana*, Barcelona, II Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea, 1994, p. 157.

2. Comunicació de Pérez Garzón, J.S. i Del Rey Reguillo, F., "Conflictos y protestas" dins de la obra ja citada *La sociedad urbana*, p. 226. Per tal d'aprofundir en la temàtica dels pronunciaments, cal consultar l'obra de Cepeda, J. *Los pronunciamientos en la España del siglo XIX*, Madrid, Arco Libros, 1999.

3. Vegeu comunicació de Carasa, P. en el llibre ja esmentat de *La sociedad urbana*, titulat "Por una historia social de la ciudad. Urbanización, pauperismo y asistencia", pp. 26, 31 i 32.

4. Citat per Monlleó, R., "Història local i societat urbana contemporània. Fonts per al seu estudi" dins *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló, 1998, p. 209.

5. Carasa, P. op. cit., pp. 30 i 31. Aquest autor tracta la història de la ciutat des de l'òptica de la pobresa i la conseqüent resposta assistencial.

6. Pérez Garzón, J.S. i Del Rey, F. (1994, p. 279) op. cit., p. 279.

CREIXEMENT URBÀ I POLÍTICA MUNICIPAL A CASTELLÓ EN L'ÈPOCA ISABELINA

També cal ressaltar els hàbits sanitaris i higiènics que es porten endavant en aquesta època. Davant de l'amenaça de la febra, el paludisme i el còlera, la preocupació s'escampa per la ciutat i els seus dirigents mobilitzen tot tipus de recursos i institucions per tractar de controlar-les i emprenen mesures higièniques al respecte. A partir d'aquesta amenaça naixen els primers projectes d'ordenació del territori urbà, reforma d'institucions i implantació de serveis. Les primeres mesures que es promouen es difonen des dels ajuntaments i són la base del sistema sanitari espanyol. Les Juntes Municipals de Sanitat resulten una rama de les de beneficència, les quals organitzen serveis d'assistència que donen cohesió a la ciutat acomplint un paper integrador.

No podem deixar de costat la importància de la capacitat urbanitzadora que la implantació de l'estat liberal a Espanya amb l'establiment de l'aparell burocràtic i l'organització territorial va suposar per a les nostres ciutats. El nou règim implica una nova visió de la societat que també té conseqüències en la concepció i utilització de l'espai construït, considerat com una mercaderia i valorat segons l'ús per a què es destina. Segons Francisco Quirós: "...de ahí derivará una redistribución de las clases sociales dentro del espacio urbano, es decir, la aparición de la segregación, según la categoría social, dentro de la ciudad".

Així mateix la disminució del poder econòmic de l'Església va influir en el procés urbanitzador de les ciutats, ja que la desamortització va traure al mercat solars i immobles o tanmateix els va convertir en propietat pública⁷.

La venda de les propietats urbanes de l'Església propicià el creixement d'una burgesia comercial, financera i industrial. Les enajenacions feren remuntar el valor de tota la propietat immobiliària fent que la construcció i les millores urbanes es consideraren rendables. Aquestes propietats urbanes, abans improductives, començaren a utilitzar-se productivament.

LES REFORMES LIBERALS A LA CIUTAT DE CASTELLÓ: CASTELLÓ, CAPITAL DE PROVÍNCIA

La nova divisió provincial i judicial d'Espanya implantada per Javier de Burgos en 1833, va suposar la jerarquització de les ciutats, encara que la seua transcendència no fóra la mateixa en tot el territori espanyol. Les capitals de província esdevenen centres de poder polític i encapçalen el mercat provincial integrat en xarxes nacionals, resultant focus d'atracció per a la immigració camperola del seu entorn⁸.

El fet que Castelló siga capital de província impulsa la vida social, tant l'econòmica com la política i la cultural. La possibilitat d'un desenvolupament econòmic s'obri als ulls de la burgesia local i aquesta s'aprofitarà de la situació utilitzant tots els instruments possibles, entre ells la premsa. Aquesta serà un dels instruments prioritaris per difondre els nous principis liberals i l'organització de la nova societat. Els periòdics crearan un estat d'opinió pública favorable als interessos materials. La premsa reflecteix les inquietuts, les idees, la pràctica política i els problemes, en general, de tot el país⁹.

Des del punt de vista del desenvolupament urbà, Castelló com a capital de província es beneficia de la localització de diversos serveis administratius, òrgans de poder polític, administració de justícia, forces d'ordre públic, xarxa de carreteres, Subdelegació de Foment, Intendència de Rendes, Administració de Correus, Audiència Provincial, Delegació del Govern, Institut, Diputació Provincial, Hospital Provincial,

7. Consulteu Quirós, F., *Las ciudades españolas a mediados del siglo XIX*, Valladolid, Ámbito, 1991, p. 32.

8. Pérez Garzón, J.S. i Del Rey, F. (1994, p. 259) op. cit., p. 259. Tracten ací del paper de les capitals de província.

9. Vegeu en Monlleó, R. "1822. Castelló, capital de provincia" dins *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló, 1994, pp. 3 i 4. L'estudi d'aquesta autora de Castelló com a capital de província el fa des de la perspectiva de la premsa.

Escola Normal, Govern Militar ... Coincidim amb Francisco Quirós "...convertirse en capital de provincia sin serlo previamente de hecho o de derecho era sin duda una ventaja importante" .

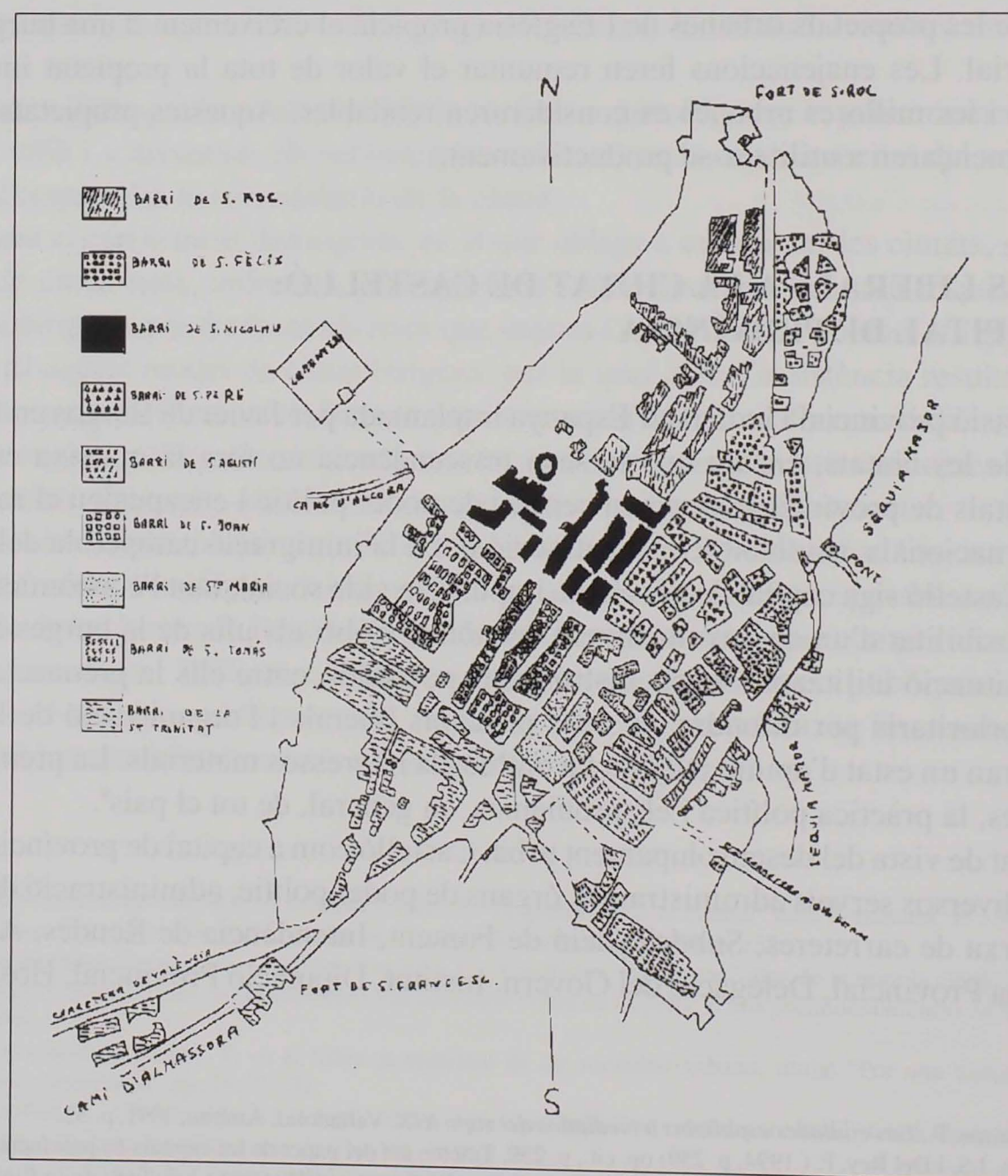
La tasca era inmensa com ho fou també el canvi de les relacions socials i de producció de feudals a capitalistes. La vila de Castelló que era de patrimoni reial en temps feudals s'haurà de canviar a ciutat amb tots els costums i les virtuts morals que la burgesia com a classe dominant estava difonent.

ESTRUCTURA URBANA DE LA CIUTAT

Al segle XIX la ciutat de Castelló estava dividida en nou barris o parròquies, que eren: Santa Maria, Sant Joan, Sant Nicolau, Sant Pere, Sant Agustí, Sant Tomàs, Sant Roc, Sant Fèlix i Santíssima Trinitat.

Cada barri o parròquia tenia dos alcaldes de barri que eren nomenats d'entre el veïnat, per la Corporació Municipal i s'ocupaven directament dels assumptes dels seus barris.

PLÀNOL DELS BARRIS DE CASTELLÓ

Font: Elaboració pròpia a partir d'un plànol de Francisco Coello de 1850.

CREIXEMENT URBÀ I POLÍTICA MUNICIPAL A CASTELLÓ EN L'ÈPOCA ISABELINA

POBLACIÓ DELS BARRIS

Taula I

Població de cadascun dels barris en 1840 i 1865 i la seua diferència.

	1840	1865	Diferència
Santa Maria	978	1.979	+201
Sant Joan	1.985	2.416	+431
Sant Nicolau	1.461	2.051	+590
Sant Pere	1.637	1.922	+285
Sant Agustí	825	1.080	+253
Sant Tomàs	1.875	1.816	-59
Sant Roc	2.270	3.551	+1.281
Sant Fèlix	1.285	1.326	+41
Stma Trinitat	2.949	4.544	+1.595
Grau		427	
Total	15.265	20.312	4.947

Font: Elaboració pròpia a partir de Padrons de Moradors. A.M.C

En el repartiment de la població per barris s'observa clarament que els de la Trinitat i Sant Roc són els més nombrosos. Aquests tenen el seu naixement en les cases que començaren a construir-se en el segle XVI vora els camins importants d'accés a la vila, foramurs de la població en direcció Nord i Sud. Aquestes cases formaren els anomenats Ravalet de Sant Nicolau i Ravalet de Sant Joan. En finalitzar el segle XVII aquests ravals ja estan ben definits anomenant-se, aleshores, Raval del Plà, el del Nord i Raval de Sant Francesc, el del Sud. En aquest sentit Nord-Sud que porta el camí Reial van creixent els dos ravals. Les muralles medievals es van enderrocar en 1795 i amb la construcció de les noves en 1837, aquests ravals es queden dinsmurs, i no solament això, sinó que les noves muralles deixaren dins d'elles molt de terreny sense edificar, nomenat "patios" o "solares" per prevenir el creixement posterior de la ciutat. El Raval de Sant Francesc es transformà en el barri de la Santíssima Trinitat i el Raval del Pla en els barris de Sant Fèlix i Sant Roc, creixent després molt més el segon que el primer per la proximitat del de Sant Fèlix a la muralla.

Els barris de Sant Joan i Sant Nicolau que són els que segueixen en tamany poblacional als anteriors, ja existien dinsmurs abans del segle XVI. Eren uns barris molt menuts que començaren a eixamplar-se foramurs al segle XVIII, per la qual cosa la plaça Nova (del Rei), l'Hort dels Corders i el Ravalet del Calvari es converteixen en punts de creixement urbà de Castelló en direcció Oest.

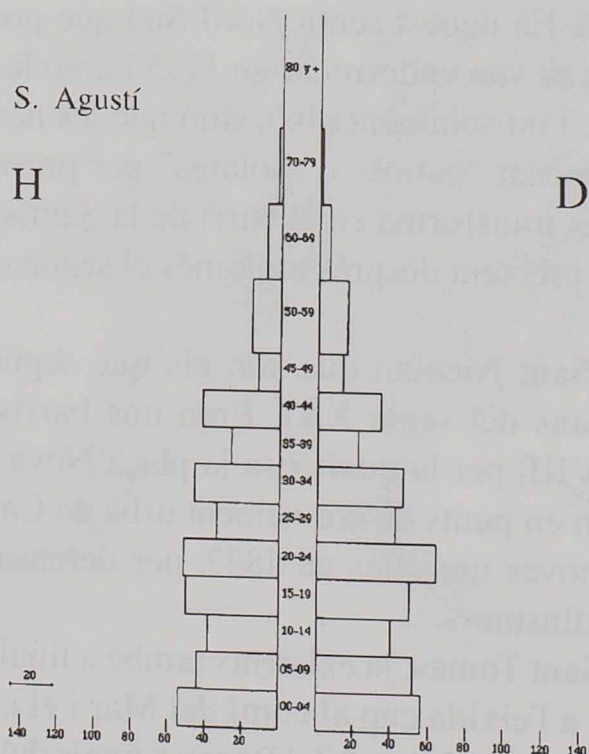
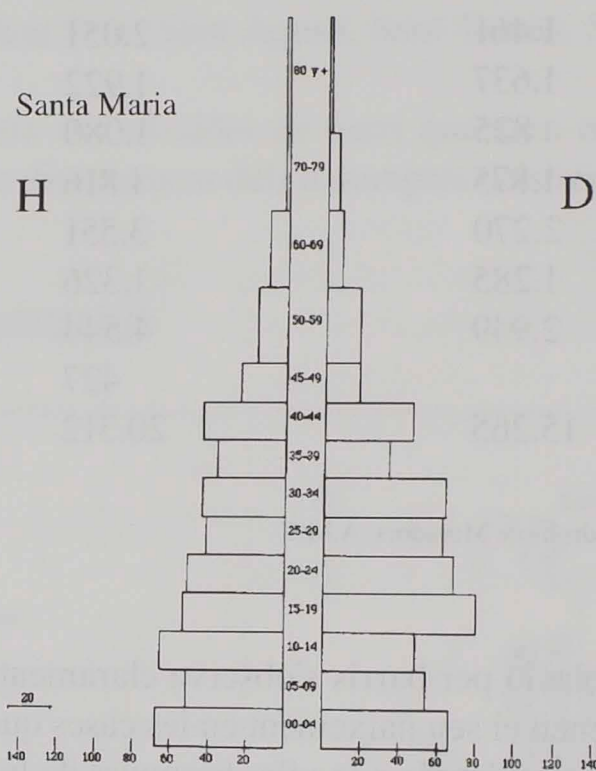
Quan es construeixen les noves muralles en 1837, per defensar la ciutat de les tropes carlines, quedaren els dos barris totalment dinsmurs.

Els barris de Sant Agustí i Sant Tomàs, ja existents també a finals del segle XVI, a penes creixeren foramurs. Només, en direcció Est, a l'eixida cap al camí del Mar i el convent dels Dominics, comença a formar-se, fora de les muralles medievals, el Raval del Roser, a finals del segle XVII. Quan es construeixen les noves muralles, deixen foramurs aquest raval ja que les del segle XIV i les del XIX a penes canviaren el seu emplaçament perquè la séquia Major que envolta la ciutat per l'Est i el valor dels terrenys de regadiu foren un obstacle. Aquest raval passa a formar part del barri de Sant Tomàs. En aquest barri s'entren

empadronats els habitants del Grau de Castelló, però en 1865 es considera com un barri apart, per això, el barri de Sant Tomàs presenta un saldo negatiu en 1865 respecte a 1840.

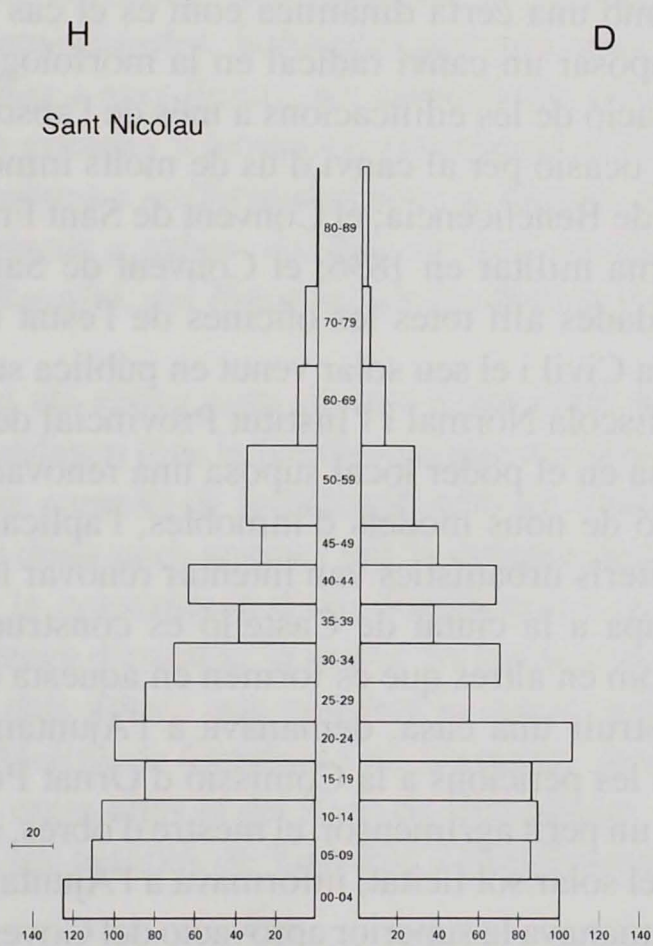
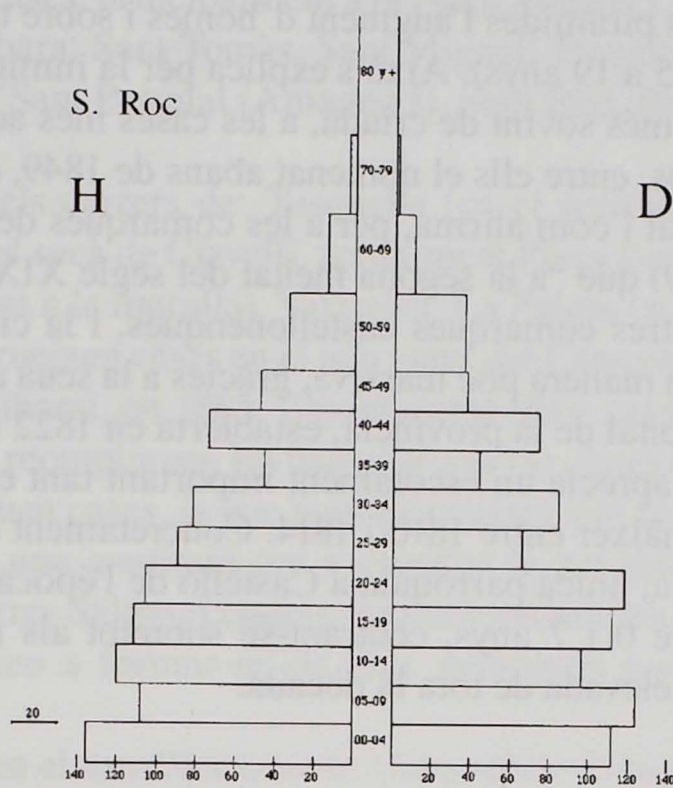
Finalment, els barris centrals de Sant Pere i Santa Maria, al tindre sempre els mateixos límits no augmentaren tant la seua població. Dels dos, el de Sant Pere sempre tingué més població que el de Santa Maria, en primer lloc perquè era més extens i en segon lloc, perquè en aquest últim hi ha edificacions que no es dediquen a vivendes, com ara l'Església Parroquial i la Casa Consistorial¹⁰.

PIRÀMIDES POBLACIONALS

10. Consulteu l'article de Valls, M^a.A., "Análisis demográfico de la ciudad de Castellón" dins *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, Ajuntament de Nules i Diputació de Castelló, 1998, pp.227 a 229.

CREIXEMENT URBÀ I POLÍTICA MUNICIPAL A CASTELLÓ EN L'ÈPOCA ISABELINA

Font : Elaboració pròpia a partir del cens del A.H.M.C de l'any 1849, "Estado general de la población de Castellón de la Plana, con expresión de la fuerza i útiles de transporte", fent el recompte dels habitants i classificant-los per edat i sexe.

Aquestes quatre piràmides poblacionals són representatives dels models de creixement descrits anteriorment.

A l'observar-les veiem que les dels barris de Sta. Maria i Sant Agustí tenen la base més estreta que les dels barris de Sant Nicolau i Sant Roc, això constata que els barris que no creixen en extensió, en el període que estudiem, i que apenes creixen en població, tal i com hem vist en la taula anterior, la tenen més envellida que els barris que creixen en extensió i població.

Es pot apreciar en totes les piràmides l'augment d'homes i sobre tot de dones de 20 a 24 anys (en el barri de Sta Maria, també de 15 a 19 anys). Això s'explica per la immigració que rep Castelló de gent jove que ve a treballar de criat, i més sovint de criada, a les cases més acomodades. Açò es confirma al treballar diversos padrons i censos, entre ells el nomenat abans de 1849, en que consten els veïns, l'edat, sexe, parents i servents. A més, tal i com afirma, per a les comarques del Nord del País Valencià, Baila Pallarés, Miquel A. (1990, pag.39) que "a la segona meitat del segle XIX, l'oposició ciutat ruralia era ja real", també era una realitat a altres comarques castellonenques, i la ciutat de Castelló comença a ser focus d'atracció, encara que d'una manera poc massiva, gràcies a la seua aventajada situació en una plana litoral i a més a més per ser la capital de la província, establerta en 1822 i ratificada en 1833.

En les quatre piràmides s'aprecia un escotament important tant en homes com en dones de 35 a 39 anys. Aquestes persones van nàixer entre 1810 i 1814. Concretament en 1814, tal i com consta en els llibres parroquials de Santa Maria, única parròquia a Castelló de l'època, hi hagueren 302 enterraments d'albaets, que són xiquets d'entre 0 i 7 anys, centrant-se sobretot als mesos de gener, febrer i març. Aquesta mortandat va ser la més elevada de tota la dècada.

POLÍTICA URBANÍSTICA

En ciutats menudes però amb una certa dinàmica com es el cas de Castelló, la desamortització de les propietats urbanes no va suposar un canvi radical en la morfologia urbana, però sí que hi hagué un procés de substitució i remodelació de les edificacions a més de l'absorció d'una part de les necessitats d'equipaments públics. Va ser una ocasió per al canvi d'ús de molts immobles. Concretament el Convent dels Dominics fou cedit a la Junta de Beneficència; el Convent de Sant Francesc es va destinar a Hospital de colèrics en 1834 i com a caserna militar en 1836; el Convent de San Agustí va quedar a càrrec de la Hisenda Pública i foren traslladades allí totes les oficines de l'estat i les provincials; el Convent de Caputxins fou destruït en la Guerra Civil i el seu solar venut en pública subhasta; per últim el Convent de Santa Clara s'utilitzà per ubicar l'Escola Normal i l'Institut Provincial de Segona Ensenyança.

La penetració de la burgesia en el poder local suposa una renovació de les iniciatives municipals en el terreny urbanístic. L'aparició de nous models d'immobles, l'aplicació de noves normes de policia urbana i la introducció de nous criteris urbanístics van intentar renovar la fisonomia de la ciutat.

En el període que ens ocupa a la ciutat de Castelló es construeixen nombroses cases, tant en carrers que estaven en formació com en altres que es formen en aquesta època.

Quan algun veí volia construir una casa, demanava a l'Ajuntament un solar o pati en un lloc determinat. L'Ajuntament passava les peticions a la Comissió d'Ornat Públic o Policia Urbana, formada per dos individus de l'Ajuntament, un perit agrimensor, el mestre d'obres, i l'arquitecte municipal. Aquesta comissió, en presentar-se al lloc del solar sol·licitat, informava a l'Ajuntament sobre la conveniència o no de donar-lo i en cas afirmatiu es demanava la superior aprovació del Governador Provincial. El peticionari havia de ajustar-se a les normes marcades per la dita comissió i en cas de no acomplir les condicions se li posava una multa i en alguns casos es feia derribar l'edifici construït. Aquests patis tenien una amplària de setze pams i es donaven gratuïtament, amb la condició d'edificar dins del termini d'un any. A partir de 1847, es feien pagar els solars que es demanaven, però molt barats; per exemple, al carrer Talecons un pati costava 40 reals.

A partir de 1854, l'Ajuntament, d'acord amb la Comissió d'Ornat, adopta quatre models de façanes per a les cases que s'hagen de construir endavant. Segons el carrer on es farà la casa, s'haurà d'adoptar un model o altre i el sol·licitant s'ajustarà a aquesta condició. Per exemple al carrer Sabaters, s'exigia la façana número 1; a la Plaça del Rei i la de la Neu, la número 2; als carrers Tosquella, Creus, Santa Bàrbara el model número 3; al carrer Governador, el número 4.

CREIXEMENT URBÀ I POLÍTICA MUNICIPAL A CASTELLÓ EN L'ÈPOCA ISABELINA

Es construeixen moltes cases, principalment a la Plaça Mallorca, carrers Talecons (Sant Francesc), Calvari (Saragossa), Santa Bàrbara, Sant Tomàs, Sant Miguel, Travesia Lledó (Lope de Vega), Pòlvora, Creus (no existeix actualment), Sant Pasqual (Amadeo I), Sant Blai, Bisbe Caperó, Sant Vicent i Ribalta (Sagrada Família).

Comencen a formar-se els carrers de: Tosquella (en el secà de Tosquella), Gutiérrez (travessia Calvari), Progrés i Matilde (en el secà de Clavellí, actualment Plaça Escolles Pies i carrer Comte Noroña), Climent (una filera de cases front a la muralla), Vilarroig, La Palma (actual Verge de la Balma en el secà de Tosquella). En 1866 es construeixen cases en el nou camí del Cementeri. Gràcies a la política higiènica que s'enceta en aquesta època liberal, en 1865, l'Ajuntament dóna permís perquè particulars, a canvi de donar-los el solar gratuïtament, reompliguen les basses d'amerar cànem que es troben entre els carrers de Santa Bàrbara i Ribalta i edificuen cases, ja que aquestes basses són focus d'infecció.

També en 1864 es crea una comissió per a estudiar la possibilitat de posar en comunicació el carrer Enginy (Vera) amb el carrer Salina (Gasset); aquesta millora no s'aconsegueix fins a 1871.

Al Grau també comencen a formar-se els cinc principals carrers: Buenavista, Sant Cristòfol, Alegria, Conejito i Sant Pere.

Segons Pascual Madoz en el seu *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*:

Castellón cuenta con 3.300 casas, generalmente de mala fábrica, de dos pisos de regular elevación y bastantes comodidades, habitadas por una sola familia, las cuales se distribuyen en 49 calles rectas, anchas y muy llanas, sin empedrado, pero con buenas aceras las del casco y alumbradas todas con grandes y hermosos reverberos al estilo moderno; las principales por su posición céntrica, anchura y uniformidad són: la Mayor, del Medio, de Arriba, Caballeros y Zapateros. Hay nueve plazas a saber: del Rey, de la Constitución, de la Pescaderia, de María Agustina, del Real, del Ravalet, del Hospital, de las Balsas y Pescadores¹¹.

Tots aquests carrers, tant els antics com els que s'han creat de nou en aquesta època, junt amb camps de secà de la part oest, quedaven dins la fortificació que es construeix en 1837 per defensar la ciutat del setge carlí, formant un recinte complet de fortificació amb fos i bateries en les portes o eixides que té.

Ja en 1834, l'Ajuntament dóna unes normes per la defensa de la ciutat. En gener de 1835, en una de les sessions es tracta sobre la construcció d'una fortificació i es nomena una Junta, presidida pel Governador Militar, que s'encarrega d'estudiar la millor forma de construir-la. Per a fer aquesta muralla, s'han de enderrocar la majoria dels arbres que envolten la ciutat, sobretot la part del Calvari i de Sant Roc. També s'enderroquen els Molins de Gumbau i de Soterrani perquè es creuen perjudicials per a la fortificació i les cases de camp, entre elles la del Baró de Benicàssim.

En 1837 es construeixen les bateries de Sant Roc i Sant Francesc i en 1838 les del Calvari i Sant Domènec.

En juliol de 1840, l'Ajuntament posa nom a les bateries construïdes en el recinte de la fortificació, aprofitant l'aniversari de la defensa de la ciutat del 7, 8 i 9 de juliol de 1837. La bateria del Portal del Toll rep el nom de Constitució; la del Portal de les Doberies, bateria de les Corts; la del Convent de Sant Domènec, situada junt al portal del mateix nom, Reina Governadora; la del Convent de Sant Francesc, junt al portal del seu nom, bateria Victoria; la del Pont del Calvari o Portal de Morella, de la Llibertat; per últim la que defensava la porta de la carretera de l'Alcora, bateria de la Unió.

11. Vegeu Madoz, P. *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, 1850, p. 224.

En 1849, el Governador concedeix a alguns veïns que ho demanen que derriben les obres de la fortificació, a excepció de les corresponents al Convent de Sant Francesc, que ha segut habilitat per a caserna. L'Ajuntament fa una petició al Governador Provincial perquè no es porte endavant abatre la fortificació, però no surt efecte.

En 1850 s'assola el pany de mur que hi havia entre les bateries de Sant Domènec i Sant Roc, o siga tota la que defensava l'horta.

MILLORES I DADES MÉS IMPORTANTS DE LA HISTÒRIA URBANA DE LA CIUTAT

Ademés de fomentar entre els ciutadans els hàbits d'higiene i sanitat, també fou molt important per als dirigents del segle XIX la imatge i l'estètica urbana. La ciutat necessita resultar atractiva i els responsables del seu govern volen que els habitants estiguen orgullosos de la seua ciutat i es preocupen en mantenir la seua imatge¹². S'incideix de manera especial en que Castelló siga digna del lloc que ha de ocupar com a capital de província. Així ho confesava la *Revista Castellonense* quan en el seu projecte fundacional deia que el seu objecte era "*defender los intereses de la provincia, abogar por el embellecimiento de la capital y pedir, en fin, los adelantes reclamados por la civilización y el progreso*"¹³.

En acabar l'Antic Règim, consultant les actes de l'Ajuntament ens adonem que a Castelló hi havia femers a la ciutat, voreres destruïdes o inexistents, als carrers es feia matança de porcs, es tirava aigua bruta ...

En començar les corporacions liberals, els ajuntaments es preocupen de la neteja de la ciutat i mitjançant edictes de bon govern, es mana que s'emblanquinen les cases, es recomposen i s'agranen els carrers, s'enllosen les voreres.

Són de resaltar les millores que va introduir el Governador Ramón de Campoamor, nomenat per la Reina el 20 d'octubre de 1847. Es va procurar per l'enllumenat públic, l'estat dels carrers, construcció de camins, enblanquinat i neteja de les façanes de les cases... Desitjà que l'ensenyança primària fora obligatòria i baix el seu manament es va confeccionar una estadística que reflectia el nombre de xiquets i xiquetes que assistien a l'escola i els que no ho feien. Va escriure un llibre manuscrit que contenia moltes dades sobre Castelló i la seua província. Quan acaba el seu manament, 29 d'octubre de 1848, uns quants amics d'ell fan pública una carta en la premsa destacant tot allò que va fer per Castelló i la seua província.

Un altre governador que es va preocupar molt per la imatge i l'estètica de Castelló fou Antonio Mantilla, que en una circular assegura:

*El aspecto que ofrecen esta población y sus inmediaciones no es tan bueno y tan ventajoso como debiera ser. Sin un paseo, sin un teatro, sin una fuente, Castellón no parece una capital de provincia rica e importante*¹⁴.

En els periòdics es critiquen costums antics com llançar aigües brutes de fregar als carrers i fems per les portes i per les finestres, o que fins i tot es mantinga el costum d'usar el carrer per fer la matança del porc o per fer treballs d'oficis artesans.

12. Carasa en l'obra esmentada tracta la ciutat des de el punt de vista estètic.

13. Citat en Monlleó, R. (1994, p. 5) tret de la *Revista Castellonense* del 26 de juny de 1864.

14. *El Eco del Mijares*, 17 de desembre de 1857.

Al respecte, l'alcalde Antonio de Vera en el periòdic *El Eco de Castellón* del 23 d'abril de 1856 publica un edicte de bon govern donant instruccions perquè els carrers de Castelló siguen dignes d'una ciutat¹⁵.

Ademés de la neteja i embelliment dels carrers de la ciutat, s'aconsegueixen altres millores que donaren categoria de capital a Castelló. Entre elles destaquem les següents:

Plantar arbres a la plaça del Rei, de la Constitució, del Calvari (la qual canvia el nom pel de plaça de Tetuan quan en la guerra d'Àfrica es pren Tetuan), en els carrers de Sant Fèlix i Sant Roc i en les travesseres de les carreteres de primer ordre de València i Valdealgorfa. Recomposició i construcció de voreres en els principals carrers de la ciutat, entre elles, dos voreres en la plaça dels Llavadors Vells (la qual canvia el nom pel de plaça de la Pau per commemorar la batalla de Wad Ras i la pau amb el Marroc). Alineació dels carrers del nucli antic.

En 1833, s'inaugura l'enllumenat públic d'oli. En 1842 es fa una nova instal·lació de les faroles de reverber i s'augmenta en trenta el número de faroles. En 1863, es canvia l'enllumenament d'oli per Schiste, que és un oli mineral procedent de pissarra. Es construeixen 6 faroles per al camí de l'Estació. En aquest any a Castelló existeixen 200 faroles. A més a més les faroles dels carrers Major i Enmig, es col·loquen en una columna de ferro junt a la vorera. A partir de 1864, l'enllumenat quedarà encès fins les 12 de la nit. En 1866 es forma una comissió al si de l'Ajuntament perquè faça un estudi per a dotar a Castelló d'enllumenat de gas, el qual es trau a subhasta el 15 de maig de 1869.

En 1834, l'Ajuntament acorda traslladar l'escorxador, que estava a l'actual plaça de la Pescaderia, a les afores de la ciutat; s'inaugura al carrer Governador, junt a la muralla, en 1842; al lloc que ocupava abans, es construeixen unes casetes o caixons per a la venda de carn. En 1861 es fa una ampliació de l'escorxador. En 1862, l'Ajuntament acorda construir una pescateria pública al lloc de l'antic escorxador, però no s'aconsegueix aquesta millora fins 1867.

En 1842, en l'exconvent de les Monges Clares, s'instala l'Escola Normal de mestres, la qual fou suprimida en 1849. Des d'aleshores es demana constanment el seu establiment, ja que en la Llei d'Instrucció Pública de 1857 està ordenat que s'estableixquen a les capitals de província. Aquesta aspiració no es fa realitat fins al 1901 en que fou tornada a crear al mateix lloc. També en l'exconvent de Santa Clara, s'inaugura en 1846 l'Institut de Segona Ensenyança, dotat d'un col·legi d'interns en el mateix edifici.

En 1847, a petició del Governador Provincial, Ramón de Campoamor, l'Ajuntament es reuneix amb els majors contribuents per tractar el tema de l'arranjament del Camí del Mar. És sotmés a votació si val la pena recomposar l'existent o si se'n construeix un de nou. La majoria vota a favor de fer-ne un de nou. Es posa la primera pedra en el mateix any 1847, les obres es paren en algunes ocasions per falta de fons. La pedra que resulta d'enderrocar els trams de fortificació, s'aprofita per a la construcció del camí. En 1865 és declarada carretera provincial. Bernardo Mundina, en *Historia geográfica y estadística de la provincia de Castellón*, fa una detallada descripció del nou camí del Mar.

A més de construir el nou Camí del Mar, es recomposen tots els camins de l'horta i el camí veïnal d'Almassora, mitjançant la prestació personal. Si aquesta prestació es vol transformar en diners, s'havien de pagar 3 reals de velló per un jornal; per un carro i una cavalleria, 10 reals; per un carro i dues cavalleries, 14; per una cavalleria major, 5; per una cavalleria menor, 4 reals.

Al 1860 s'aprova per la Direcció General d'Obres Públiques el projecte de les carreteres de primer ordre de Valdealgorfa a Castelló i Molins del Rei a València. La primera parteix dels quatre cantons del carrer Enmig i Sabaters, continua pel carrer Calvari i acaba a l'eixida de la població en el barranc anomenat Cequiota. La travessia de Molins del Rei a València comença també als quatre cantons del carrer Enmig, segueix per ell i ix de la ciutat pel Portal de Sant Francesc. En 1864 s'aprova la construcció

15. Vegeu APÈNDIX DOCUMENTAL 1.

del camí de l'Estació, projecte de l'enginyer Leandro Alloza. També es construeix un camí que va del Cementeri a empalmar amb la carretera de Valdealgorfa (poblet del Maestrat prop de Morella).

El 8 de febrer de 1851, l'Ajuntament sol·licita al Governador Provincial l'enderrocament de la casa titulada de la Neu, que pertany als Propis de la ciutat, situada a la Plaça del mateix nom i contigua a la Plaça del Carbó, perquè amb el seu enderrocament s'unirien les dues places en una sola, la qual més endavant rebria el nom de plaça del Pintor Carbó. Açò ho narra molt bé Gimeno Michavila en el seu llibre *Del Castellón viejo*. L'1 d'abril, l'Ajuntament rep l'autorització del Governador i el dia 11 d'octubre es porta endavant el seu enderrocament.

S'inaugura el telègraf a Castelló l'any 1855, establint-se comunicació directa amb Tarragona, València i Madrid.

Com un altre exemple de la política higiènica i sanitària que duen endavant les autoritats liberals cal destacar el trasllat del cementiri lluny dels nuclis urbans. El cementiri de Castelló, que havia estat traslladat en 1804 a les afores de la ciutat, darrere del Calvari, en l'actual Passeig Ribalta, queda massa prop de la població quan aquesta creix, resultant també insuficient el seu tamany, per la qual cosa, l'Ajuntament al 1859 tracta de la construcció d'un nou cementiri més allunyat de la població. Es tria com a més convenient el garroferal de José Mut, a l'altra part del Riu Sec. En març de 1860 es medeixen i taxen els terrenys i el 6 d'octubre es fa la seua benedicció, però com encara no estava acabada la carretera d'accés, no s'inaugura fins al 13 de maig de 1861 amb la conducció del cadàver d'una dona que havia mort a l'hospital. En l'acta de la sessió de l'Ajuntament d'aquest dia, ve detallat l'enterrament, la comitiva i els actes que es van realitzar per la dita inauguració¹⁶. A partir d'aquesta data, l'Ajuntament dóna cinc anys per el trasllat dels cadàvers del cementiri vell al nou. Els que no hagen estat traslladats seran dipositats en el fossar comú per l'Ajuntament.

L'oligarquia castellanenca era conscient del paper revolucionari del ferrocarril per ser capaç de donar major impuls i vitalitat a tots els sectors productius. Per això a la premsa apareixen sovint notícies sobre la construcció del ferrocarril de València a Tarragona. Al 1861 es tracta en l'Ajuntament el tema de l'expropiació dels terrenys per a construir-lo. En 1862 es crea una comissió que tracta amb l'empresa constructora, i en aquest mateix any s'inaugura el ferrocarril València-Castelló.

Entre 1862 i 1865 s'eixamplen i reedifiquen les escoles de la plaça Basses i del Real. També s'hi construeix un altra escola al carrer de Sant Joaquim (Ruiz Zorrilla).

En 1844, l'Ajuntament pren la decisió d'urbanitzar el casalaci del Grau. Segons Madoz:

*"El Grao cuenta con 80 casas de mala fábrica, 40 barracas habitadas por pescadores. El resto de las casas pertenece a las familias más acomodadas que se trasladan allí en la estación o temporada de los baños..."*¹⁷

També al Grau en 1860 comencen les obres de l'escola, sota la direcció de l'arquitecte provincial, Vicente Martí.

En 1862, es fa la proposta de portar l'aigua potable, agafant-la de la sèquia Major i en 1864, Leandro Alloza, porta endavant el projecte per fer realitat aquesta aspiració.

En 1867, s'encén el far del Grau, les obres del qual havien començat en 1864.

Davant la crisi econòmica un gran nombre de jornalers acudeixen a demanar un treball pel manteniment de les seues famílies, per la qual cosa, l'Ajuntament acorda dur endavant unes obres públiques que a més de proporcionar treball als menesterosos, constitueixen una millora per a la ciutat.

16. Vegeu APÈNDIX DOCUMENTAL 2.

17. Madoz, P., op. cit. p. 228.

CREIXEMENT URBÀ I POLÍTICA MUNICIPAL A CASTELLÓ EN L'ÈPOCA ISABELINA

Entre d'altres, allargar el camí de l'estació del ferrocarril fins a la carretera de l'Alcora; construir el nou Camí del Mar; fer un camí directe des del carrer Sant Vicent fins l'estació del ferrocarril; construir fonts en la ciutat; fer un passeig públic en l'antic cementeri, que s'anomenarà de Ribalta; reconstruir el malecò del Riu Sec; recomposició dels carrers de la ciutat i dels camins i ponts del terme; construcció de tombes al cementeri nou...

En aquesta època hi ha peticions d'obertura de noves fàbriques i es concedeixen tres fàbriques de taulellets, una al carrer Trinitat, una altra al carrer Moreres (Sanahuja) i una altra junt a la bateria de Sant Roc.

Dues fàbriques d'aiguardent, una, de Ramón Huguet, al camí del Grau i l'altra, de Martín Masústegui, al carrer Governador, junt a l'escorxador nou.

Una fàbrica de paper en la partida de Fuente la Reina, de Martín Masústegui.

Una fàbrica d'algeps al carrer Ribalta (Sagrada Família).

Una fàbrica de taulellets, de Antonio Cardona, al secà de Clavellí; un altra, de José Oliver entre el camí Cementeri i el de Valdealgorfa, i un altra, de Collado, al carrer la Pòlvora.

En aquesta època es promouen altres millores que van ser finalitzades després del període estudiat. Una d'elles que sense dubte donaria a Castelló categoria de capital seria un teatre. El Governador Civil Ramón de Campoamor, en 1847, proposa a l'Ajuntament la construcció d'un de nou, ja que el que existeix està en males condicions. Aquest estava situat en un edifici propietat de Concepción Tirado, en la cantonada del carrer Major amb el carrer de la Salina (actual Gasset). A molts regidors no els va parèixer bé el projecte per la manca de diners de la Corporació, no obstant es va nomenar una comissió que va tractar amb la Sra. Tirado la compra del teatre, però no es va arribar a cap acord.

En 1863 i junt amb els majors contribuents, es procedeix a estudiar el lloc més adient per a la seua construcció. En 1864 s'inaugura el Casino Castellonenc que també servia per fer teatre. Al mateix any s'encomanen els plànols a Carlos Spain Pérez, de l'escola de Sant Carles de València. Es dubta ubicar-lo en la plaça de Tetuan o en la de la Pau. Després d'una votació va eixir la de Tetuan. Es pren l'acord de destinar el 80 % del producte de la venda dels béns de Propis per construir el teatre. En 1867, per la mort de l'arquitecte Spain s'encomana un altre plànol a l'arquitecte provincial, però per ubicar-lo a la plaça de la Pau, per decisió de la comissió. En 1868, l'Ajuntament considera més convenient construir fonts per a la població que un teatre, perquè donarà més treball a la gent jornalera. En 1881, ja fora de l'època d'aquest treball, l'Ajuntament compra l'hort de Sisternes en la plaça de la Pau, construint-se allí el Teatre Principal, projectat per Godofredo Ros d'Ursinos, començant les obres en octubre de 1890 i inaugurant-se el 15 de febrer de 1894, amb la representació de la Sarsuela *El Ángel Guardián*. Anys després, l'edifici fou venut per l'Ajuntament, passant a ser de propietat particular. En l'actualitat torna a ser de propietat pública.

En 1857, l'Ajuntament decideix iniciar obres de reconstrucció de la Sèquia Major i la construcció d'un nou assut per donar treball a la classe jornalera, emprant els 50.000 reals de velló que dona la Reina per a obres d'utilitat pública. En 1858 es reuneixen els majors contribuents amb els individus de l'Ajuntament i es presenten els plànols del nou assut. En 1862, comencen les obres juntament amb Almassora, per falta de fons el contractista les para. Es tornen a reprendre en 1886, acabant-se en 1893.

Castelló ha tingut sempre una gran aspiració: veure's convertida en Seu Episcopal. La premsa de l'època es fa resó d'aquest desig. Va estar a punt d'aconseguir-ho gràcies al Concordat entre Espanya i la Santa Seu en 1851, però no es va obtindre cap resultat positiu. En 1864, hi ha intenció d'ampliar l'Església Major o construir-ne una de nova per accelerar el trasllat del bisbat a Castelló. En 1865 s'exposa el pla confeccionat per la Junta Subalterna de Reparació de Temples que consisteix en verificar l'ampliació de la part de l'oest, essent necessari ocupar una part de la plaça i l'expropiació d'alguna casa immediata a la torre. En 1867 es presenten els plànols d'ampliació de l'Església, que mai es van dur endavant. A finals del segle XIX es fan unes reformes sent arxiprest del partit de Castelló Cardona Vives.

El 15 de juliol de 1851, l'Ajuntament acorda construir una església al Grau, mitjançant subscripció voluntària, fent ell una aportació de 2.000 reals de velló. El 26 d'octubre de 1852, es col·loca la primera pedra i en el llibre d'actes de l'Ajuntament ve un annex sobre la cerimònia i els assistents. En 1857 encara no s'havia acabat per falta de fons i s'acordà aplicar el producte de la subhasta de l'ermita de Sant Joan. El bisbe de la diòcesi també aporta un donatiu. En 1863, se subhasten les obres per continuar la seua construcció.

Un tema que comença a ser obsessiu en aquest anys és la construcció d'un port al Grau. En 1865 es confecciona un expedient per a la creació d'un port o moll d'abric, per tal motiu es reuneixen els majors contribuents amb els individus de l'Ajuntament i decideixen enviar una exposició a la Reina, la qual concedeix la petició. El projecte definitiu fou aprovat el 6 de maig de 1882, amb plànols de l'enginyer castellanenc Leandro Alloza, començant les obres el 10 de desembre del mateix any. Més endavant es paralitzen les obres, sofrint els plànols diverses reformes i ampliacions¹⁸.

II. EL GOVERN DE LA CIUTAT

La història de l'administració local d'un país només pot ésser entesa adequadament en el context de la història social i política en què s'insereixen els seus problemes.

Les solucions aportades per cada partit polític als problemes locals responen a la seua ideologia que cobra ple sentit amb referència a l'ordre polític imperant al país.

Per als règims liberals moderats i progressistes, l'esfera local era vital en els seus interessos concrets i és allí on la lluita es planteja amb més cruesa.

L'administració local és part integrant de la política general i constitueix una peça bàsica en tot sistema polític. Per al liberalisme, els ajuntaments són la cimentació del govern de la nació, en els quals s'aproven i d'on parteixen totes les funcions governatives fins muntar a l'autoritat suprema. Concibeixen l'Ajuntament com a mitjà de participació ciutadana en el govern.

Els revolucionaris liberals de Cadis al emprendre la construcció d'un estat liberal sobre les runes de l'Antic Règim, encomanaren el govern interior dels pobles a uns ajuntaments populars, sempre sota la supervisió del poder central. D'ací la creació del Cap (*Jefe*) Polític o Governador Provincial, agent directe del Govern Central en les províncies amb poders determinats sobre tota l'administració municipal¹⁹.

El règim local establert en 1810-13, reformat en algunes parts en sentit centralitzador, passa a formar part essencial del programa del liberalisme progressista amb àmplia representació popular de les seues institucions electives.

Superat el període de la primera revolució liberal espanyola i l'etapa de la Primera Guerra Carlina, el règim local seria substituït per la centralització extrema del programa moderat que caracteritza des d'aleshores, llevant breus intervals, al liberalisme espanyol²⁰.

18. Consulteu l'obra de Ribelles Comin, J., *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón, con la historia del Puerto del Grao y del periodismo provincial*, Barcelona, 1905. En la segona part d'aquesta obra tracta de la construcció del port al Grau de Castelló.

19. Castro, C., *La Revolución liberal y los municipios españoles (1812-1868)*, Madrid, Alianza Universidad, 1979, pp. 11 i 12.

20. Castro, C., op. cit., pp. 20 i 21.

**ELS AJUNTAMENTS MODERATS I PROGRESSISTES:
UTILITARISME ADMINISTRATIU FRONT A DESCENTRALITZACIÓ RELATIVA**

A la mort de Ferran VII, la Reina Maria Cristina de Borbó s'alia amb els liberals per tal de mantenir en el tron a la seua filla Isabel, donant-se per acabat el període revolucionari. Davant aquesta aliança ja no es considera necessària la inicial rigidesa revolucionària, sinó l'evolució i la transformació. Tant els progressistes com els moderats coincideixen en la necessitat de reforçar l'administració central i subordinar les autoritats locals al Govern. Però mentre els moderats s'agafen a un model propi excessivament centralitzador el partit progressista no vol que la subordinació siga total ni arbitrària i ofereixen un model menys centralitzador i autoritari²¹. Segons Concepción de Castro, "Frente a la centralización del Partido Moderado, el modelo progresista puede resultar descentralizador, sin llegar a serlo... Busca el apoyo en su propia base electoral, en las clases medias". Per una part volen ser continuadors del liberalisme de Cadis i per un altra deixen patent en la Constitució de 1837 el paper moderador de la Corona.

Altra de les principals diferències es troba en la concepció que cadascú dels dos partits burgesos té de la figura de l'alcalde.

L'Ajuntament moderat està format sempre d'un alcalde i d'un nombre de tinentes d'alcalde proporcionals al veïnat. L'alcalde i els tinentes són nomenats per la Corona en les capitals de província i els caps de partit judicial, sempre que la seua població arribe als 2.000 veïns. El Cap Polític els nomena en les altres poblacions com a Delegat del Govern. Aquest nomenament es fa entre tots els regidors electes, sense cap limitació quant al nombre de vots obtinguts. Per als moderats l'alcalde és el representant del Govern en el municipi. Tant la duració del seu càrrec com la dels tinentes serà dos anys i la dels regidors quatre. Cada dos anys es renova la meitat de l'Ajuntament; els alcaldes i tinentes poden continuar com a regidors fins completar els quatre anys i s'admeteix la reelecció indefinida. També recorren als alcaldes corregidors o extraordinaris nomenats pel Govern en els municipis on ho consideren convenient, en 1853 queden suprimits la majoria d'aquests alcaldes.

Aquest model resta moltes atribucions i funcions als ajuntaments quedant-li les de deliberació, consell i presentació de propostes al Governador Provincial.

Segons el text de la llei, correspon als ajuntaments nomenar el depositari dels seus fons i als empleats municipals, així com admetre els mestres, metges, farmacèutics i veterinaris pagats amb fons del comú. També tenen la tasca del repartiment de contribucions i la seua recaptació. En altres assumptes els ajuntaments només poden deliberar, quan es tracta d'ordenances municipals, obres públiques, millores materials, arrendament o venda de Propis, qüestions d'arbitris, instrucció pública, beneficència i elaboració del pressupost municipal, tasques que només són pròpies de l'alcalde.

El model local moderat s'instaura en 1835, en 1840 i definitivament i amb centralització màxima en 1845. En 1856 la reacció de la Unió Liberal reforma aquest model, dissol els ajuntaments progressistes i prohibeix la reposició dels moderats que habien cessat en juliol de 1854. Els nomenaments dels alcaldes-corregidors tornen a multiplicar-se fins 1864 quan queden reduïts als municipis superiors a 40.000 habitants. El model està en vigor fins el 1868²².

Per contra, en el model local progressista els ajuntaments recobren entitat pròpia. Estan formats per un o més alcaldes (no tinentes d'alcalde) un nombre de regidors i de procuradors síndics proporcional al veïnat. El punt clau es l'elecció directa dels alcaldes junt amb la dels regidors i amb les mateixes condicions. L'alcalde representa el Govern, presideix l'Ajuntament però deixa de ser l'únic administrador del municipi. Queda prohibida la reelecció per a tots els càrrecs municipals.

21. Vegeu la comunicació ja citada de Castro, C. i Moreno Luzón, J., p. 168.

22. Vegeu Castro, C., op. cit., p. 172.

En aquests ajuntaments els acords municipals es classifiquen en immediatament executius, executius amb l'aprovació de la Diputació i executius que requereixen la de Diputació i la del Cap Polític. El primer tipus d'acords són: nomenament i destitució d'empleats municipals, admissió de mestres, metges, farmacèutics i veterinaris, administració i millora dels Propis i Comuns, inversió d'arbitris, etc. La Diputació intervé en la qüestió econòmica, aprovant acords sobre arrendaments de finques, modificació i supressió d'arbitris, construcció de camins veïnals i en els pressupostos que elabora l'Ajuntament amb una representació del veïnat. El Governador aprova junt amb la Diputació allò referent a policia municipal, fires, mercats, ordenances, urbanisme, etc²³.

Per fi ens queda resaltar una altra de les diferències fonamentals entre el partit moderat i el progresista referent a l'administració local com són les eleccions municipals.

A finals de 1834, el partit progresista renuncia al sufragi universal indirecte a favor del censitari directe que defensaven els moderats, ja que el primer és més propi d'èpoques revolucionàries. El sufragi censitari inclou solament a les classes mitjanes i altes, excloent les capes populars i la xicoteta bugesia²⁴.

La tendència del Partit Moderat consisteix a concentrar el vot en un nombre restringit de majors contribuents de cada municipi. La llei de 1845 redueix el nombre d'electors i concedeix el vot als professionals, eclesiàstics, militars retirats, empleats de certa categoria, a la fi, els grups que diem capacitats. De la tasca electoral, s'encarrega l'alcalde, la qual cosa permet la manipulació en la divisió dels districtes electorals, formació de llistes, recompte de vots, ...²⁵

En canvi, el partit progressista, ja des que tria l'opció del sufragi censitari, dóna una gran amplitud al vot. Rebaixa la quota per poder ser elector, cosa que permet incloure als xicotets comerciants industrials, arrendataris de camp, professionals i intel·lectuals²⁶.

COMPOSICIÓ DELS AJUNTAMENTS A CASTELLÓ. PERSÓNAL POLÍTIC QUE ELS CONFORMA

En morir Ferran VII, l'Estatut de 1834 restitueix definitivament el règim constitucional. Inaugurada la vida parlamentària, els ajuntaments segueixen essent els de l'Antic Règim amb una barreja de regidors perpetus i càrrecs electius en el nomenament dels quals intervenen l'Ajuntament que ix, els majors contribuents i el Govern Central. Els regidors perpetus són propietaris del càrrec que han comprat a la Corona i el transmeten dins la família de generació en generació.

Existeix la figura del corregidor, que és un funcionari del Rei nomenat per ell. Aquesta figura procedeix de l'Edat Mijana; presideix l'Ajuntament i intervé en nom del Rei en l'administració local. Les seues facultats són nombroses: judicials, fiscals, militars, polítiques, governatives i administratives. La seua voluntat és superior a totes les demés. A falta del corregidor, l'alcalde major fa de corregidor interí i presideix l'Ajuntament; també és funcionari reial amb categoria immediatament inferior al corregidor i amb funcions governatives i administratives.

Les retribucions del corregidor i de l'alcalde major corren a càrrec del municipi.

Al 1834 i fins a octubre de 1835, l'Ajuntament de Castelló estava format per un alcalde major, nomenat per la Reina que presideix l'Ajuntament; vuit regidors, d'ells un de perpetu, 3 de la classe de

23. Castro, C., op. cit., p.211.

24. Castro, C., op. cit., p.131.

25. Castro, C., op. cit., p. 175.

26. Castro, C., op. cit., pp. 122 i 123.

nobles i 4 de la classe de ciutadans; un síndic procurador general que representa els interessos del veïnat; un síndic personer, i quatre diputats del comú amb veu i vot en allò referent a abastiments²⁷.

Hi havia una germandat de l'Estat noble i una altra de l'Estat pla, que tenien el seu alcalde, com els 9 barris de la ciutat.

A Castelló, els últims ajuntaments de l'Antic Règim els formaven tant individus de corporacions liberals del Trienni com individus nous que van seguir després en ajuntaments constitucionals. Concretament, en la corporació de 1834, es troben destacats liberals com Francisco Juan Ribes, Nicolás Ballester, José Oliver i d'altres, junt a Francisco González Gaeta, regidor perpetu, destacat absolutista, al qual li van ser confiscats, més tard, els seus béns, perquè un fill seu es va passar a la facció.

El Real Decret de 23 de juliol de 1835 estableix els ajuntaments electius. S'organitzen des d'aquesta data sent elegits lliurement pels pobles, quedant suprimits els regidors perpetus i canviant per complet la manera de ser d'aquestes corporacions, que des d'aleshores tenen alcalde propi. Els nous ajuntaments, encara que restringits, són el resultat d'unes eleccions lliures, cessant el predomini dels regidors perpetus. Només és elegible la dècima part dels electors majors contribuents.

Ací a Castelló, l'Ajuntament que pren possessió en octubre, segons el model moderat, estava format pel corregidor; un alcalde; tres tinents d'alcalde; dos regidors i un procurador del comú²⁸. El corregidor presidirà normalment les sessions de l'Ajuntament. En situacions especials de guerra les presidirà el Governador Militar i l'Ajuntament es constituirà en sessió permanent. La figura de l'alcalde major quedarà a manera de jutge de primera Instància.

En aquestes eleccions municipals de 1835, dels 3.400 veïns que tenia Castelló, hi havia 574 electors i 150 elegibles.

A aquest primer Ajuntament liberal hi hagué un percentatge major de progressistes que de moderats, l'alcalde Antonio de Vera i els tres tinents d'alcalde a més de la majoria dels regidors eren progressistes.

A l'estiu de 1836, davant la substitució per la Corona de Mendizábal com a President del Govern, creix la tensió i el malestar a nombroses ciutats del Sur i Llevant, entre elles Castelló, creant-se l'11 d'agost una Junta Provisional Governativa que proclama la Constitució de 1812. A aquests fets se suma la sublevació de la Guardia Reial a la Granja de San Ildefonso el 12 d'agost. La Reina Governadora signa un document que posa en vigor la dita Constitució formant-se un govern progressista encapçalat per José María Calatrava²⁹.

Se celebren eleccions municipals. S'han de renovar cada any la meitat dels individus que formen l'Ajuntament. A Castelló els veïns que gaudeixen del dret de ciutadans, nomenen 15 electors que formaran la Junta Electoral, la qual verificarà l'elecció dels nous regidors. La ciutat es divideix en tres districtes.

1r. districte: Barris de Santa Maria, Sant Pere, Sant Tomàs i Sant Nicolau. El punt on es vota es la Casa Capitular.

2n. districte: Barris de Sant Agustí, Sant Roc i Sant Fèlix. Es vota en les Aules de Gramàtica Llatina.

3r. districte: Barris de Sant Joan i Santíssima Trinitat. Es vota en la casa de la Senyora de Tirado.

El 23 d'octubre pren possessió el nou Ajuntament format per dos alcaldes; dotze regidors, i dos procuradors síndics³⁰.

Aquesta mateixa composició de l'Ajuntament seguirà fins 1843.

27. A.M.C. Sessió de l'Ajuntament de l'1 de gener de 1834.

28. A.M.C. Sessió de l'Ajuntament del 6 d'octubre de 1835.

29. Vegeu Cepeda, J., op. cit., pp. 43-44.

30. A.M.C. Sessió Extraordinària de l'Ajuntament del 23 d'octubre de 1836.

Noms rellevants en aquesta època foren: Antonio de Vera, que va repetir com alcalde, José Ballester, els germans Vilarroig, els Bellver, José Oliver, Ramón Huguet, Pedro Gutiérrez de Otero, Francisco Juan, Francisco Balado, Fèlix Tirado, Pedro i José Bigné, els germans del Cacho, José Clará, Francisco Moragrega,... Sent la majoria d'ells destacats progressistes.

A mitjans de 1843 hi ha pronunciaments moderats i progressistes contra Espartero, que es veu obligat a deixar el poder. El 5 de gener de 1844 entra en vigor una nova llei d'ajuntaments que fou sancionada el 30 de desembre de 1843, perquè portava debatent-se des de 1840. Per aquesta llei a Castelló es renova l'Ajuntament en la seua totalitat, segons el model moderat, amb el nomenament de l'alcalde i els tinents d'alcalde per la Corona. Quedarà format per un alcalde; tres tinents d'alcalde; dotze regidors i dos síndics procuradors. Aquesta composició serà la mateixa fins juliol de 1854, amb l'única diferència que a partir de 1846 tindrà 16 regidors en compte de 12.

Amb la caiguda d'Espartero en 1843 s'enceta a Espanya la Década Moderada, però a la corporació castellenca hi ha continuïtat del personal polític predominant els progressistes, alguns dels quals ja havien ocupat destinacions municipals o eren descendents dels que les havien ocupat.

Entre progressistes i moderats hi havia bones relacions. Concretament es donaren durant el període que Ramón de Campoamor va estar al front del govern de la província en 1847-48, entre ell i una part important del progressisme castellenca, encara que la corporació municipal que va entrar en 1848, ja no estava tant a favor del Governador i li feia boicot. També una part destacada del progressisme de Castelló va votar a favor del diputat moderat a Corts Carles Bayer i el va recolzar³¹.

En els darrers anys de la Década Moderada s'obrin escletxes entre diferents sectors del sistema. El 30 de juny de 1854 es produeix l'acció militar coneguda com la Vicalvarada, a la qual s'uneixen les sublevacions de moltes ciutats importants amb la tornada a les lleis progressistes.

A Castelló es forma una Junta de Govern³² i l'Ajuntament no ha de ser elegit de nou per ser els seus individus progressistes. Però com per la llei d'ajuntaments de 1823, restablerta ara, només han d'haver dos alcaldes, els segon i tercer tinents d'alcalde passen a ser regidors. En setembre sí que hi ha noves eleccions per renovar l'Ajuntament però són elegits els mateixos individus excepte dos. Aquest Ajuntament seguirà fins 1856.

Aquest apropament entre progressistes i moderats que monopolitzaven el poder local i provincial, va fer que les classes populars i part de la burgesia els negara el seu recolzament. O siga, que les diferències entre les elits moderades i progressistes cada vegada eren menors. Així queda de manifest quan després del pronunciament progressista, de l'Ajuntament elegit el 16 de setembre i que pren possessió el 2 d'octubre, només dos dels seus membres són nous i els altres foren reelegits perquè formaven part de l'Ajuntament anterior. Tots els individus reelegits van protestar el seu càrrec al temps de prendre possessió i jurar-lo³³.

En juliol de 1856 s'acaba el Bienni Progresista i forma govern O'Donell. Tornen les lleis moderades i amb elles la seua composició dels ajuntaments.

El 22 de novembre pren possessió el nou Ajuntament de Castelló, format per un alcalde, 3 tinents d'alcalde, 15 regidors i un procurador síndic. Aquest segueix en la seua composició fins

31. Martí, O., *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castellón de la plana (1808-1858)*, Castelló, Diputació de Castelló, 1997, p.175.

32. El president d'aquesta Junta era Antonio Caruana, hacendat i coronel de l'Exercit retirat. El vice-president era Francisco Juan, hacendat i alcalde constitucional. Eren vocals: Domingo Roig, tinent coronel, comandant de la Guardia Civil; Vicente Ferrer: hacendat i del comerç; Esteban Richerte: tinent coronel, comandant de caraviners; Francisco Balado: hacendat i llaurador; Francisco García: tinent coronel, capità del primer batalló de San Fernando; Antonio Lacombe: hacendat; José Mayoral: capità, comandant accidental de l'èsquadró de València; José Bigné, comerciant; Jaime Bellver, hacendat i llaurador; José Ballester, hacendat; Manuel Masip, metge. Els vocals secretaris són dos advocats: Luis Bellver i Nicolás Gil.

33. A.M.C. Sessió Extrordinària del 2 d'octubre. Vuit regidors i l'alcalde segon protesten el seu càrrec al temps de prendre possessió. Quatre regidors més i l'alcalde primer no acudeixen a la sessió.

el pronunciament de setembre de 1868. En l'adhesió al pronunciament per part d'ells, les autoritats tingueren molt en compte que no s'alterara la tranquil·litat pública. Queda clar que "*para un sector importante de la población todavía no había llegado el momento de poner punto final a la Revolución*" (Martí Arnándiz, O. Pàg 182).

La corporació municipal estava formada per individus de diferents corrents polítiques com ara progressistes, moderats, unionistes. Alguns membres de l'elit progressista passen a formar part, junt a un sector de moderats, de la Unió Liberal. Dos d'aquests membres destacats que passen del progressisme a l'unionisme foren José Bigné i Antonio de Vera.

En la matinada del 30 de setembre de 1868, Castelló secunda el pronunciament iniciat a Cadis i verificat en altres capitals importants, com a conseqüència del pacte entre progressistes i unionistes. Es forma una Junta Revolucionària, la qual dissol l'Ajuntament i en nomena un altre el 10 d'octubre, de la composició de la citada Junta formen part els progressistes més destacats durant tot el període aci contemplat³⁴.

La Reina Isabel II va a l'exili finalitzant l'era isabelina que dona pas al Sexenni Democràtic

El traspàs de poder de les autoritats de l'últim Ajuntament isabelí al revolucionari fou prou pacífic. Una vegada dissolta la Junta Revolucionària entren nous personatges a l'escena del govern municipal que intenten adequar l'organització econòmica a les exigències del nou sistema.

III. EL PRESSUPOST MUNICIPAL, UNA NOVA ORGANITZACIÓ

El règim local liberal s'inaugura amb una situació econòmica dels municipis molt desfavorable. Aquests participen de l'empobriment general produït per la guerra civil i l'aprovisionament dels exèrcits que provoquen l'endeutament de molts ajuntaments.

El règim liberal alleugera l'aportació que, durant l'Antic Règim venien fent els municipis a les despeses estatals suprimint prestacions tradicionals com per exemple la que gravava els pòsits i condona contribucions atrasades als pobles.

La llei de 1823, reforma de la gaditana, manté intacta la centralització econòmica coincidint els dos grups liberals. Cada ajuntament administra segons el pressupost elaborat pel seu antecessor i deixant format al mateix temps el de l'any següent.

El decret moderat de 1835 libera els ajuntaments de la recaptació de les contribucions generals i per tant de la responsabilitat dels endarreriments soferts, però la mesura resulta inviable pel deficient desenvolupament de l'administració pública que impedeix la recaptació directa per part de l'Estat. La supervisió de l'administració municipal es recomana a la Diputació Provincial. Després de la derrota electoral dels progressistes el Partit Moderat denuncia el desordre que ha envaït totes les branques de l'administració atribuint-ho al caràcter descentralitzador de la llei de 1823, que era la que aplicaven els progressistes.

En la formació del pressupost municipal també divergeixen els moderats i els progressistes.

Amb la llei moderada de 1845 l'alcalde es l'encarregat d'elaborar el pressupost municipal i exposar-lo a la votació de l'Ajuntament. Després caldrà l'aprovació del Governador Provincial o inclús del Govern Central si es tracta de una quantitat massa gran³⁵.

34. Formen part de la Junta revolucionària: Antonio Caruana com a president i de vocals: Antonio Sánchez, José Ballester, Vicente Ruiz, Luis Bellver, Fernando Suárez, José Balado, Nazario Blasco, José Bigné, José Peñalver, Vicente Delago, Bautista Nogués, Francisco González, Vicente Fabregat, Gaspar Gil, Salvador Tárrega, Vicent Arrufat, Ramón Laymaria i Francisco Prades.

35. Lleis de 8-I-45 i 20-IV-65.

Segons la llei progressista de 1856, el pressupost municipal es format per una comissió de l'Ajuntament que presideix l'alcalde, després es sotmés a la deliberació i aprovació per els individus de l'Ajuntament junt a un nombre doble de majors contribuents. Les sessions són públiques.

Els pressupostos municipals tenen una part d'ingressos i una altra de despeses.

Els ingressos es classifiquen en ordinaris i extraordinaris. Als primers perteneixen les rendes dels béns de Propis, els arbitris o contribucions locals legalment establertes, els rèlits de censals o capitals i la part proporcional que correspon al municipi en tota classe de multes.

Els ingressos extraordinaris consisteixen en recàrrecs tant a les contribucions generals, és a dir, a la territorial i a la industrial i de comerç com als drets de consums, quan aquests estan en vigor, per cobrir el dèficit del pressupost. Abans de 1845, el dèficit es cobria per repartiment veïnal.

Els béns de Propis consisteixen en finques urbanes, i sobre tot en finques rústiques. El seu arrendament, llevat de les que s'utilitzen per a escoles, presó, casa consistorial, escorxador, etc., produeix una renda destinada a cobrir el cost dels serveis municipals. En la mesura que les rendes de Propis no cobreixen les despeses municipals pressupostades, s'acudeix als impostos municipals indirectes o arbitris, concedits pel Govern. També entre els béns de Propis es troben alguns censals que graven finques particulars en benefici del municipi. Més freqüent és, doncs, trobar finques de Propis gravades per censals o hipoteques a favor de particulars i sobretot de l'església.

Els béns Comuns són finques municipals rústiques que s'exploten col·lectivament pels veïns de forma indiscriminada i gratuïta com a complement de les seues rendes particulars³⁶.

Els béns de Propis a Castelló en aquesta època eren la casa consistorial; tres cases per a escoles, una a la plaça de l'Hospital, una a la de les Basses i una altra a la del Real; una casa a la plaça del Carbó; la llotja del cànem; l'escorxador públic; els llavadors públics; la casa Seller, al carrer Sabaters; un forn al carrer Conills; l'almodí del blat; la casa Trapig al carrer Major; l'heretat de l'Estret, al terme municipal d'Almassora; quinze caixons a la plaça de la Pescateria, per a la venda de carn, i una pescateria pública en el mateix lloc, i censals a favor del municipi.

Els béns de Comuns eren el pinar del Mar; el pinar Vero (prop de la carretera de València); una marjal en Rafalafena, i un secà en la Magdalena.

L'Ajuntament treia els arbitris municipals a pública subhasta per al seu arrendament, i eren l'abast de les tendes d'abaceria, de l'oli, de carn de moltó i ovella, de carn de porc, de vi i aiguardent i de neu; del pes general i de les garrofes; de la panaderia; de l'estaca (lloc on es venen cabrits i corders), i del pagament d'un quinzet per cada cafís d'algeps que s'extrau de les mines del Comú.

Pel que fa al capítol de despeses municipals, aquestes es classifiquen en ordinàries i extraordinàries. Les ordinàries poden ser fixes o alterables. Les fixes són: sou dels empleats municipals: mestres, metges, serenos, porters, secretari, sequier, agutzils, pagament dels interessos dels censals.

Les despeses alterables són totes les necessàries per a la conservació de les finques del Comú, les contribucions corresponents, que són un 20 % dels ingressos de Propis i un 5% dels arbitris, despeses de les escoles i beneficència, despeses produïdes per les quintes, presos pobres i eleccions generals, pagament de deutes i interessos de censals.

Els censals que paga l'Ajuntament de Castelló són a favor del clergat de la ciutat; monges de Santa Clara (a partir de 1839, a la Hisenda Pública); monges de Morella (a partir de 1839, a la Hisenda Pública); Lluís Doménech; Fausto Vallés (baró de la Pobla Tornesa); Bautista Mas; Ramón Climent; Joaquín Tomás; Capellania de la Mare de Déu del Lledó; administració Obra Pia de Llorenç Martorell i la de Josep Mas; col·legi de Sant Tomàs de València; ermitori Mare de Déu del Lledó; col·legi d'orfes de Sant Vicent; clero de Sant Llorenç de València; Joaquín Ros; Reial Patrimoni, i a les Carmelites Descalces de Nules.

36. Vegeu Castro, C., op. cit. p. 31.

CREIXEMENT URBÀ I POLÍTICA MUNICIPAL A CASTELLÓ EN L'ÈPOCA ISABELINA

Els quatre últims censals es redimeixen entre 1849 i 1850.

Les despeses extraordinàries a Castelló, normalment eren per a la fortificació en els anys de la guerra civil, per al trasllat de l'Hospital Militar al caserna de Sant Francesc, per subministrar racions a les tropes i per redimir censals.

El pressupost municipal es troba afectat durant els anys de la Guerra Civil pel 20% dels ingressos de Propis i arbitris. En acabar la guerra continua aquesta càrrega passant a formar part d'una despesa ordinària dins del pressupost dels ajuntaments, el pagar a la Hisenda el 20% dels ingressos de Propis i el 5% dels d'arbitris. La tònica general es l'endeutament i el recurs a nous repartiments veïnals i sobre tot a constants arbitris.

APÈNDIX DOCUMENTAL 1

EDICTE DE L'ALCALDE DE CASTELLÓ ANTONIO VERA

Se prohíbe:

- *Regar las plantas de los balcones antes de las 12 de la noche*
- *Echar basura en las calles*
- *Sacudir alfombras después de las siete de la mañana*
- *Encender en la calle paja u otros combustibles*
- *Partir leña en la calle*
- *Arrojar agua o basuras por los balcones*
- *Correr las caballerías por las calles*
- *Juegos de naipes*
- *Riñas i peleas*
- *Hacer colchones en las calles o secar pieles, paños, etc.*
- *Esquilar caballerías en las calles*

Real; a menos de 100 varas de los demás puntos de la ciudad, i a cualquier distancia de los caminos

- *Mendigar*

Bañarse personas o animales en la Acequia Mayor, Cequiol i Acequia Mediana, ni echar piedras u otros objetos

Los vecinos deben:

- *Poner bozales a los perros*
- *Barrer diariamente la delantera de sus casas hasta mitad de la calle, antes de las 8 de la mañana en verano i de las 9 en invierno i regar dos veces al día del 15 de mayo al 15 de octubre, de 7 a 9 de la mañana i de 5 a 6 de la tarde, pero no con agua sucia i procurando que no se formen charcos*

- *Reparar el empedrado de sus aceras*

- *Limpiar los comunes, en invierno de las 11 de la noche en adelante i en verano a partir de las 12*

- *Dar parte de las personas forasteras que admitan u hospeden en sus casas, dentro del término de 24*

horas

- *Las tabernas cerrarán a las 9 de la noche i las tiendas a las 10*

El que contravenga estas órdenes, pagará una multa de 4 a 60 Rsv, segun la gravedad de la falta i los perjuicios causados.

Font: *El Eco de Castellón*, 23 d'abril de 1856

APENDIX DOCUMENTAL 2

INAUGURACIÓ DEL NOU CEMENTERI DE CASTELLÓ

El 12 de mayo a las 5 de la tarde muere en el hospital Antonia Llop i Ramos que nació el 9 de noviembre de 1800, viuda de Ignacio Nebot, jornalero de labranza, la cual habitaba en la calle de San Pascual nº 30. El Ayuntamiento dispone que el entierro tuviera lugar a las 5 de la tarde del día 13:

Dadas las primeras oraciones del citado día 12, las campanas anunciaron con toque general el fallecimiento de que se trata. La conducción del cadáver a la nueva y última morada se verificó en la forma siguiente: siendo las 5 h. de la tarde del expresado día 13 salió el cortejo fúnebre de la Iglesia Parroquial compuesto de 50 pobres albergados en la casa de Misericordia y 18 niños huérfanos del Colegio de San Vicente Ferrer, clero y todos los exclaustrados, presidiendo el duelo la Corporación Municipal y cerrando la comitiva las dos músicas de esta ciudad. Habiendo llegado al hospital y colocada de antemano la difunta en un lujoso féretro la cual estaba vestida de virgen dolorosa, fue conducida por seis serenos de la municipalidad, siguiendo toda la comitiva hasta el nuevo cementerio. La mayoría de la población formaba también parte del acompañamiento fúnebre. Fue depositado el cadáver en el nicho número uno de la fila tercera.

Para perpetuar la memoria de la inauguración del nuevo cementerio se acordó colocar en el nicho donde había sido depositado el primer cadáver una lápida de piedra negra con la siguiente inscripción: "Aquí yace Antonia Llop i Ramos nacida en esta ciudad el día nueve de noviembre de 1800 y falleció viuda y pobre en el hospital. Fue la primera inhumación que hubo en este cementerio. El entierro se celebró con gran solemnidad en trece de mayo de 1861.

Font: Actes municipals de Castelló, 13 de maig de 1861.